

Kom op tegen verharding! Pleidooi voor een antirookcampagne in het Vlaams ruimtelijk beleid – Hans Leinfelder

Herinnert u het zich nog dat u zich, na een avondje op restaurant of café 's avonds, omkleedde en het gevoel had dat u als het ware een asbak over het hoofd trok? Dat is vandaag voltooid verleden tijd. Op een kleine twintig jaar slaagde een zeer gerichte, door de overheid aangestuurde campagne erin om, zonder bloederige burgeropstanden, de gedragsregels binnen onze samenleving met betrekking tot roken drastisch te wijzigen.

Verschillende studies tonen ondertussen genoeg aan dat een ongebreidelde ruimtelijke groei, net zoals roken, schadelijk kan zijn voor de gezondheid van onze samenleving. De tijd lijkt dan ook meer dan rijp voor een anti-verhardingscampagne met eenzelfde voortvarendheid en logica als bij het roken. De paper laat zich voor het verminderen van onze ruimteconsumptie inspireren door de succesvolle antirookcampagne. Automatisch komen de kritische basisbestanddelen voor een succesvolle actie 'Kom op tegen verharding' naar boven!

Kom op tegen verharding!

Pleidooi voor een antirookcampagne in het Vlaams ruimtelijk beleid

Hans Leinfelder

Het overal beperken van de bouwhoogte in het woongebied op de gewestplannen tot 3 verdiepingen is een eerste stap in de goede richting. De ultieme stap is het gewestplan buiten werking te stellen, gekoppeld aan een beperkte bouwcode op Vlaams niveau. De noodzakelijke planinitiatieven die deze maatregel zonder meer zou genereren om nieuwe ontwikkelingen mogelijk te maken, kunnen volledig vanuit een vereveningsgedachte tussen deze ontwikkelingen en te slopen gebieden worden opgezet.

Indien een eigenaar vijf jaar nalaat om het goed hiervoor te gebruiken, wordt hij/zij door middel van een dwangsom verplicht om dit af te breken. Belangrijk hierbij is wel de oorspronkelijke functie van het gebouw of de constructie voorop te blijven stellen. De huidige genereuze regeling in Vlaanderen rond toelaatbare functiewijzigingen, ongeacht de planologische bestemming, werkt net averechts.

De sloop van een leegstaande, zonevreemde constructie komt niet in aanmerking voor planschade. De bestaande bestemming van agrarisch gebied treedt bovendien automatisch terug in werking. In de feiten komt deze maatregel neer op het verbinden van een termijn aan de zonevreemde basisrechten. Eigenaars hebben twintig jaar de tijd gehad om hiervan gebruik te maken!

Kom op tegen verharding!

Pleidooi voor een antirookcampagne in het Vlaams ruimtelijk beleid

Waarschuwing

Het lezen van deze paper kan uw welbevinden als ruimtelijk planner ernstig schaden... Deze waarschuwing geldt trouwens niet alleen voor de Vlaamse ruimtelijke planners die een centrale rol krijgen in dit verhaal. Ze geldt ook voor zelfingenomen Nederlandse ruimtelijke planners die deze bijdrage lezen vanuit de overtuiging dat zij met hun wereldvermaarde ‘rule and order’-doctrine (Faludi & Van der Valk, 1994) het zoveel beter doen!

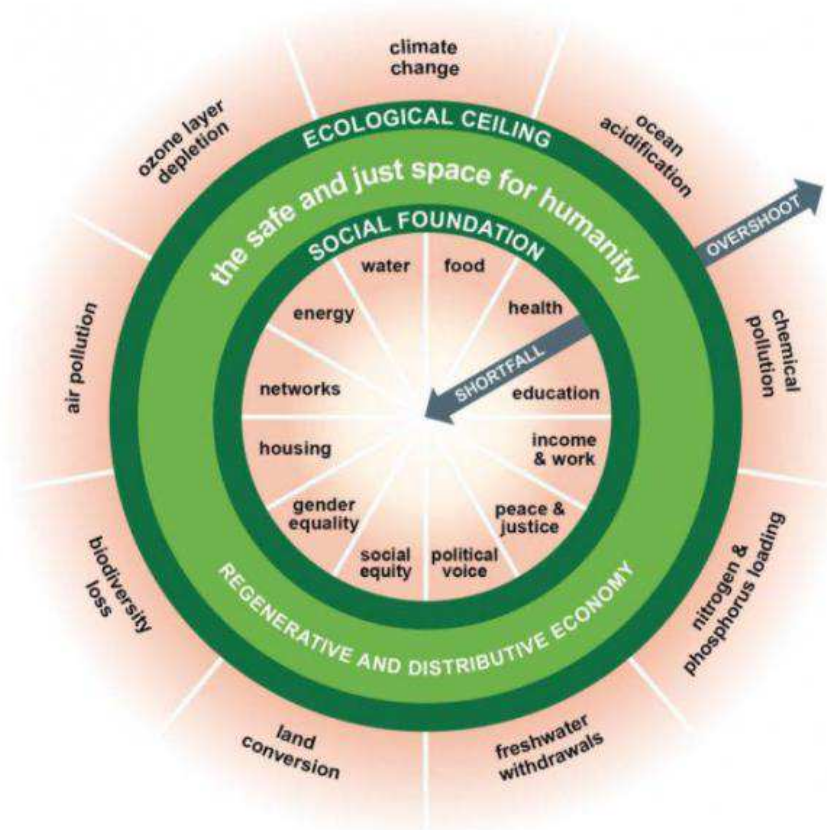
Grenzen aan de groei?!

Bijna 50 jaar geleden blikte een groep wetenschappers in opdracht van de ‘Club van Rome’ vooruit op de mensheid. Ze kwamen daarbij tot de zeer eenvoudige conclusie dat de groei van de samenleving een aantal harde – lees onomkeerbare – grenzen bereikte (Meadows et al., 1972). Recent schetste Harari (2012) in de bestseller ‘Sapiens’ op onnavolgbare wijze wat de mens de voorbije 70.000 jaar dreef om, vertrekkend vanuit Oost-Afrika, onophoudelijk in impact te groeien en zo de rest van de planeet compleet onder de voet te lopen.

Alhoewel hoger vermeldde vaststelling binnenkort een halve eeuw oud is, zijn de groei en de impact van deze groei op het ecosysteem Aarde sindsdien helaas exponentieel toegenomen. Het Bruntland-rapport over duurzame ontwikkeling (Universele Commissie, 1989) en een hele reeks klimaatakkoorden verder, blijft het groei-discours vrijwel de ganse menselijke samenleving domineren. Groei is een automatisme, een vanzelfsprekendheid. Dit diepgewortelde groeigedrag veruitwendigt zich trouwens ook nadrukkelijk in het eigen vakgebied van architectuur, stedenbouw en ruimtelijke planning. Wanneer maagdelijke studenten aan de Faculteit Architectuur van KU Leuven, in het kader van een of andere studio-opdracht, een open ruimte voorgeschoteld krijgen, kunnen zij niet aan de verleiding weerstaan om er iets aan toe te voegen. (Leinfelder, 2017a) Op de vraag wat te doen met de ruimte die vrijkomt als de E17-viaduct ten zuiden van Gent zou worden afgebroken, stelden de meeste studenten voor om er een residentieel en/of economisch programma toe te voegen. Het leek wel een absolute doodzonde om deze ruimte niet te ‘benutten’, eveneens voor de begeleidende docenten. Een gelijkaardige observatie valt echter ook te maken over – helaas – té veel professionele ruimtelijke ontwerpers en planners die zich onledig houden met de integratie van die ene beekvallei in de zoveelste nieuwbouwwijk, in plaats van in de eerste plaats de zin of onzin van deze nieuwbouwwijk te bevragen.

Als gevolg van deze exponentiële groei gedurende de voorbije vijftig jaar zijn verschillende kritische grenzen reeds overschreden. De gevolgen ervan verworden steeds meer tot structurele problemen die moeilijker aan te pakken vallen: het aantal nog min of meer optimaal functionerende, levensbelangrijke open ruimten is op één hand te tellen; auto’s staan op de snelwegen vaker stil dan dat ze rijden, de kosten om woningen op waterzuivering en andere nutsvoorzieningen aan te sluiten rijzen de pan uit, ... En dan zijn er nog verschillende gevolgen die misschien vandaag nog onvoldoende zichtbaar zijn, maar die onherroepelijk op ons afkomen.

Een arts zal bij een vergelijkbare slechte gezondheidssituatie van een patiënt resoluut opteren voor een doortastende therapie, zonder daarbij te wachten op de toestemming van de patiënt. Het volstaat voor de Vlaamse ruimteconsumptie die obese proporties heeft aangenomen, dan ook niet om niet langer bij te komen... er moeten simpelweg dringend kilo's af! (Leinfelder, 2017b) De Vlaamse ruimtelijke planning moet op een streng dieet! In navolging met de 'degrowth'-beweging die stilaan over de hele wereld actief is (D'Alisa et al., 2015), is het tijd voor een ruimtelijke planning die 'ontgroeit' in plaats van 'groeit'. Ontgroeien is hierbij trouwens niet synoniem aan 'ongelukkig worden' of 'kansen missen'. De 'degrowth'-beweging zelf spreekt van een verschuiving van efficiëntie naar voldoening; 'beter' heeft niet langer te maken met economische groei, maar met 'genoeg hebben'. Ook de toonaangevende econome Raworth (2017) slaagt erin om met haar 'donut economie' een optimistisch en grensstellend alternatief te bieden voor de dominante economische groeilogica waarin we allemaal zijn opgevoed. Waarom zou de ruimtelijke planning in Vlaanderen en Nederland de grenzen van het 'ontgroeien' niet verkennen: "Reculer pour mieux sauter?"

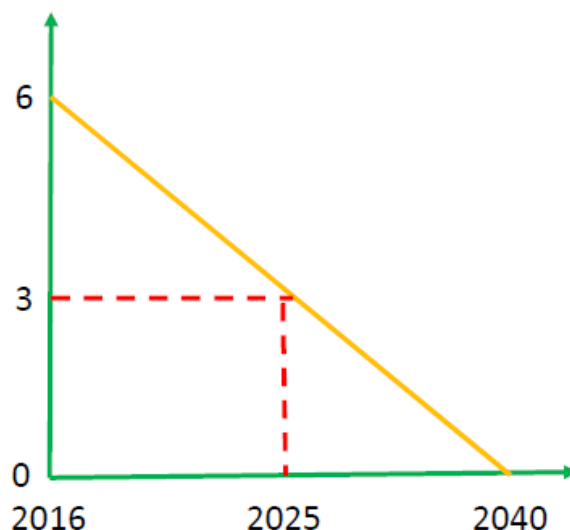

Figuur 1. De groene donut is een economische ruimte die uitgaat van sociale basiswaarden en ecologische plafonds. (Raworth, 2017)

Dweilen met de kraan open

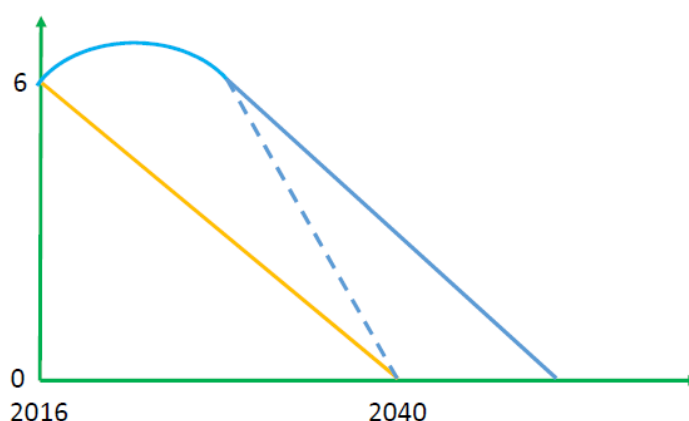
De dagelijkse consumptie aan open ruimte in Vlaanderen bedraagt vandaag gemiddeld 6 ha. De Vlaamse regering is de voorbije jaren mondjesmaat tot het besef gekomen dat een dieet

onoverkomelijk is. In het Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen (Departement Ruimte Vlaanderen, 2016) stelt ze daarom voor om de vraatzucht over de volgende 23 jaar gradueel af te bouwen tot 0 ha. De huidige 6 ha dagelijks bijkomend ruimtebeslag moet met andere woorden in 2040 herleid zijn tot 0. In de volksmond is deze ambitie beter bekend als de ‘betonstop’. Deze graduele afbouw houdt echter in dat de oppervlakte onder de schuine lijn in figuur 2 open ruimte betreft die nog bijkomend zal worden geürbaniseerd, met alle bijkomende schadelijke gevolgen voor het functioneren van het reeds zieke, ruimtelijk systeem.

Figuur 2. De ‘betonstop’ of graduele afname in dagelijkse consumptie aan open ruimte in Vlaanderen. (Departement Ruimte Vlaanderen, 2016)

Het ruimtedieet dat de Vlaamse regering voorstelt, is dus in de eerste plaats gericht op minder eten, niet op vermageren. Meer nog... zonder doortastende maatregelen, zal het verminderen van openruimteconsumptie de eerste jaren nog even worden uitgesteld, om (hopelijk) vervolgens voluit te gaan voor de 0 in 2040. Dit betekent dat de bijkomende schade nog groter zal zijn, getuige de oppervlakte geürbaniseerde open ruimte onder de stippellijn of gebogen lijn in figuur 3.

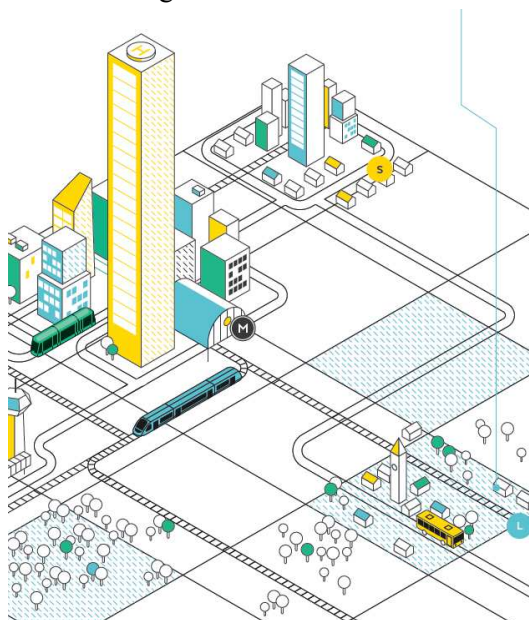
Figuur 3. De te verwachten, vertraagde afname in dagelijkse consumptie aan open ruimte in Vlaanderen. (Leinfelder, 2017b)

Zonder remmende maatregelen die onmiddellijk van kracht worden, zal een goedgekeurd Beleidsplan Ruimte Vlaanderen sowieso tot heel wat extra bouwactiviteit leiden in de woonuitbreidingsgebieden die nog in de portefeuille van talrijke projectontwikkelaars en gemeentebesturen zitten. Voorts heeft het Vlaams parlement, op vraag van de regering en de planningsadministratie, recent wettelijk geregeld dat er met het oog op verdichting kan worden afgeweken van voorschriften van oude verkavelingsvergunningen. De op het eerste gezicht nobele doelstelling om hiermee verdichting in het bestaande ruimtebeslag mogelijk te maken heeft, door het generieke karakter van de regeling, als pervers gevolg dat deze extra bebouwing ook op slecht ontsloten en ruimtelijk ongewenste plekken in Vlaanderen zal plaatsenvan, onder het vormelijke voorwendsel dat er toch al een goedgekeurde verkavelingsvergunning is.

Planners met korte nekjes

Ruimtelijke planners zijn zich terdege bewust van de hiervoor geschetste situatie. Helaas durven heel wat hun nek uit te steken en gemeentebesturen en andere overheden te overtuigen dat elke nieuwe verkaveling, elk bijkomend bedrijventerrein, elke bijkomende woning vanzelfsprekend gelijkstaat met bijkomende inname van open ruimte. Meer nog, er is in zekere zin sprake van een quasi collectieve zinsbegoocheling, getuige volgende twee beschouwingen.

Het Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen stelt voor om nieuwe activiteiten te bundelen op locaties met een hoge knooppuntwaarde op het vlak van openbaarvervoersontsluiting en met een bestaand hoog voorzieningenniveau (figuur 4). Deze ambitie kadert volledig binnen het concept van ‘transit oriented development’ en zorgt ervoor dat deze ontwikkelingen, in ieder geval in theorie, slechts beperkt bijkomende automobiliteit zullen genereren.

Figuur 4. Nieuwe ontwikkelingen op locaties met knooppuntwaarde. (Departement Ruimte Vlaanderen, 2016)

In de praktijk zullen deze ontwikkelingen hoe dan ook in een bijkomende consumptie van de open ruimte in Vlaanderen resulteren. Bijdragen tot de ‘betonstop’ doen ze slechts beperkt. Vele ruimtelijke ontwerpers en planners zullen ongetwijfeld dit concept durven te misbruiken om hun bijdrage aan de realisatie van nieuwe verkavelingen, hopelijk aan een hogere dichtheid dan de huidige, te

verantwoorden in dorpskernen met een laagfrequente busdienstverlening. Bijdragen aan de ‘betonstop’ doen ze met andere woorden niet.

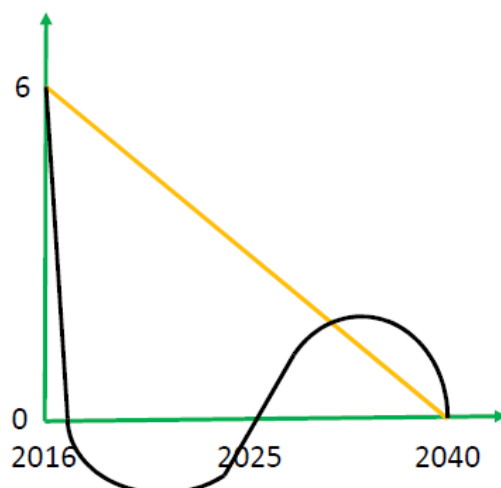
Soms worden dergelijke nieuwe ontwikkelingen gekoppeld aan de herbestemming van woonuitbreidingsgebieden naar openruimtebestemmingen. In experimenten met zogenaamde ‘ruilverkaveling met planologische ruil’ wordt bijvoorbeeld een gepland woonuitbreidingsgebied op een locatie geschrapt en wordt er op een meer geschikte locatie wordt agrarisch gebied omgezet naar woonuitbreidingsgebied, en vervolgens worden de eigenaars via een ruilverkaveling uitgewisseld. Omdat de Vlaamse regering stilaan haar eigen planshade-planbatenregeling onbruikbaar heeft gemaakt door de schadevergoeding onbetamelijk hoog op te trekken, zijn alle ogen daarom hoopvol gericht op het systeem van verhandelbare ontwikkelingsrechten. In dit systeem heeft de overheid de ambitie om de vastgoedmarkt zodanig te ordenen dat de waardevermeerdering en –vermindering op twee verschillende locaties tussen private eigenaars worden verevend (Janssen-Jansen et al., 2008). Naast het feit dat de haalbaarheid in Vlaanderen van dit systeem beperkt blijkt omwille van de gebrekkige schaarste aan juridische ontwikkelingsmogelijkheden door de gulle gewestplannen (Anoniem, 2016), houdt dit systeem echter vooral in dat er nog steeds bijkomende ruimte wordt geconsumeerd. Enkel de locatie waar de open ruimte verdwijnt, wijzigt.

De beuk erin

Enigszins ondergesneeuwd onder de ‘betonstop’-gedachte, suggereert het Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen ook dat de verhardingsgraad in de openruimtebestemmingen met minstens 1/5 moet worden teruggedrongen tegen 2050. Deze torenhoge ambitie is er op een of andere manier ingeslopen en blijkt momenteel voorwerp van discussie tussen de planningsadministratie en de regering over de haalbaarheid ervan. Voor alle duidelijkheid... het is vooral de eerste die de noemer in bovenvermelde breuk om praktische redenen naar beneden wil ;-)

Het terugdringen van de verharding in de Vlaamse open ruimte lijkt al veel meer op een doortastende maatregel binnen een overkoepelend dieet. Stel dat de Vlaamse regering het bijkomend ruimtebeslag reeds in enkele jaren zou kunnen afbouwen tot 0 ha/dag en, meer nog, dat ze ook de broodnodige ingrepen zou doorvoeren om het huidig ruimtebeslag te verminderen?

Vandaag kunnen leegstaande woningen en bedrijfsgebouwen worden verbouwd, herbouwd, uitgebreid of een nieuwe invulling krijgen ongeacht hun planologische bestemming, dankzij de wettelijk vastgelegde basisrechten. Waarom zouden deze ongebruikte of zelfs onderbenutte constructies en verhardingen, zoals wegen die niets ontsluiten, niet gewoon gesloopt kunnen worden? Zelf noem ik het ‘architecturale sloop’ of de ruimtelijke uitdrukking van het noodzakelijke ‘ontgroeien’ waar onze samenleving sowieso voor staat ... Deze sloop is trouwens geen verhaal van ‘minder’ en dus ‘ongelukkiger’, van een ‘honger’-dieet ondanks de ‘enorme goesting’. Een strenge start creëert immers de mogelijkheid om rond 2025 te evalueren op welke, meer geschikte plaatsen in Vlaanderen terug nieuwe ontwikkelingen mogelijk zijn. De grote sterkte van het verhaal is met andere woorden dat de afbraak van het slechte ruimtebeslag en de ontwikkeling van het goede ruimtebeslag elkaar compenseren, zie de ruimte boven en onder de S-vormige lijn in figuur 5. Na de inspanning komt de beloning!

Figuur 5. De afbraak van slecht ruimtebeslag compenseert de ontwikkeling van het goede ruimtebeslag. (Leinfelder, 2017b)

Nagels met koppen

“De betonstop is geen strategische doelstelling, maar hoort inherent tout court bij elk ruimtelijk beleid die naam waardig. (...) Het is de verdomde plicht van elk ruimtelijk beleid daarbij de principes van effectiviteit, efficiëntie en zuinig beheer voorop te stellen, zowel bij het beveiligen van de open ruimte als bij de rendementsverhoging in onze steden en dorpen.” Deze nagels met koppen maken deel uit van de tweede stelling in de paper voor de Plandag 2017 van Desmet (2017: 143). Jaloezie over deze stelling is mijn deel. De rest van Desmets paper straalt helaas het cynisme uit van een in de Vlaamse context gepokt en gemazelde ruimtelijk planner. Ook mijn eigen, bovenvermelde beschouwingen over planners met korte nekjes dreigen dezelfde richting uit te gaan.

Om die reden eindigt deze paper met vijf maatregelen die Desmet het lachen om een kluchtig ruimtelijk beleid hopelijk kunnen ontnemen. Ze zijn geïnspireerd op de ingrediënten van de succesvolle antirookcampagne die zich in Vlaanderen, Nederland en vele andere Europese landen ontplooipte: in twintig jaar tijd is het gedrag van zowel de roker als de niet-roker drastisch gewijzigd. Quasi automatisch drijven de kritische basisbestanddelen voor een succesvolle actie ‘Kom op tegen verharding’ boven!

Bouw aan een maatschappelijk draagvlak voor sloop

De antirookcampagne blonk en blinkt nog steeds uit in het creëren van bewustwording. De afschrikkende beelden op pakjes sigaretten, informerende filmpjes of artikels en blijvende investeringen in onderbouwend onderzoek, hebben ontegensprekelijk hun vruchten afgeworpen. Slopen ligt echter maatschappelijk gevoelig. Vlaanderen stond eind jaren 1990 op zijn kop door gemanipuleerde beelden – ‘fake news’ avant la lettre – in de media van de ambtshalve afbraak van flagrante bouw misdrijven. Met deze historiek in het achterhoofd, is het van belang om mentale ruimte te creëren voor sloop. Iedere Vlaming kent wel een verlaten bedrijfsgebouw in of aan de rand van een open ruimte, een landbouwbedrijfsgebouw zonder enige architecturale of erfgoedwaarde waarvan de boer is gestopt of een villa middenin een waardevol natuurgebied die beter zou worden gesloopt dan een nieuwe invulling te krijgen. Dikwijls hebben de eigenaars geen ambities meer met de constructie

en/of hebben ze geen weet van de mogelijkheden tot afbraak. In het kader van een Bouwmeester-labelopdracht¹ verzamelen studenten en docenten van KU Leuven en HoGent momenteel informatie over een 150-tal leegstaande constructies in de Vlaamse open ruimte. Waarom blijven ze behouden, wat is de historiek, welke lokale verhalen kleven er aan vast, wat is de meerwaarde voor het landschap van sloop, ... De verzamelde inzichten vormen de basis voor een tentoonstelling in het Antwerpse cultuurcentrum DeSingel. Op die manier wordt een eerste stap van vele gezet.

Creëer schaarste aan bouwmogelijkheden

Het aantal plaatsen waar gerookt kan worden, is steeds schaarser geworden. Rokers en niet-rokers vinden het stilaan vanzelfsprekend dat er buiten wordt gerookt. In het ruimtelijk ontgroeien van de samenleving is het belangrijk eenzelfde schaarste aan bouwmogelijkheden te creëren.

Door de onbeperkte mogelijkheden die de bestemmingsplannen, in het bijzonder de gewestplannen, bieden, is het onmogelijk om de afbouw van ontwikkelingsmogelijkheden op de ene plek te verevenen met extra bouwmogelijkheden elders. Reeds eerder kwam de generieke verdichting van oude verkavelingen aan bod. Omdat er evenmin bouwhoogtebeperkingen gelden in de alomtegenwoordige bestemming 'woongebied', kan de meerwaarde van een bouwvergunning voor een torengebouw niet worden afgeroomd om elders als vergoeding voor de sloop van constructies in te zetten. Het overal beperken van de bouwhoogte in het woongebied op de gewestplannen tot 3 verdiepingen zou misschien een eerste stap in deze richting kunnen zijn. De ultieme stap zou zijn om het gewestplan buiten werking te stellen, gekoppeld aan een bouwcode op Vlaams niveau. De noodzakelijke planinitiatieven voor nieuwe ontwikkelingen die deze maatregel zonder meer zou genereren, kunnen, in tegenstelling tot vandaag, volledig vanuit een vereveningsgedachte worden opgezet.

Koppel het voortbestaan van gebouwen in de open ruimte aan een gebruiksverplichting

Rokers worden financieel gestraft in de vorm van belastingen op tabak. Het gedrag wordt gestuurd via de geldbeugel. Gelukkig is onze samenleving voorlopig nog niet zo ver om verminderd tussen te komen in de kosten voor de gezondheidszorg van rokers, of toch?!

Een gelijkaardige 'bestraffende' maatregel in het ruimtelijk beleid zou er in kunnen bestaan dat een gebouw, constructie of verharding in de open ruimte effectief door de eigenaar moet worden gebruikt waarvoor het bedoeld is. Indien een eigenaar vijf jaar nalaat om het goed hiervoor te gebruiken, wordt hij/zij door middel van een dwangsom verplicht om dit af te breken. Belangrijk hierbij is wel om de oorspronkelijke functie van het gebouw of de constructie voorop te blijven stellen. De huidige genereuze regeling in Vlaanderen rond toelaatbare functiewijzigingen, ongeacht de planologische bestemming, werkt net averechts.

Sloop van leegstaande zonevreemde constructies veroorzaakt geen planschade

In dezelfde lijn zou de overheid leegstaande constructies waarvan het gebruik niet binnen de planologische bestemming past, op eigen kosten kunnen afbreken. Rond de eeuwwisseling voerde het Vlaams parlement de zonevreemde basisrechten in. Deze maken het mogelijk dat een woning of een bedrijf in bijvoorbeeld agrarisch gebied kan uitbreiden of zelfs herbouwd worden. Voor het benutten van deze ontwikkelingsmogelijkheden moet de eigenaar geen vergoeding betalen aan de overheid, aangezien de wetgeving geen afroaming van de meerwaarde voorziet en de planologische bestemming evenmin hoeft te worden gewijzigd. Omgekeerd geredeneerd, komt de sloop door de overheid van een dergelijke leegstaande, zonevreemde constructie dus evenmin in aanmerking voor planschade. De

¹ Zie <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/bwmstr-label-014-ruimte-voor-sloop>

bestaande bestemming van agrarisch gebied treedt bovendien automatisch terug in werking. In de feiten komt deze maatregel dus neer op het verbinden van een termijn aan de zonevreemde rechten. Eigenaars hebben twintig jaar de tijd gehad om gebruik te maken van deze basisrechten!

Zorg voor valabele alternatieven in de vorm van volwaardige hoogbouw in steden

Zonder me direct uit te laten over de gezondheid van de e-sigaret, is het opvallend hoe de markt, als gevolg van het geheel aan maatregelen in de antirookcampagne, voor een alternatief voor de gewone sigaret heeft gezorgd. De tijd zal uitwijzen of dit een positieve evolutie was.

Het bouwen van een maatschappelijk draagvlak voor sloop, het creëren van een juridisch-planologische schaarste aan bouwmogelijkheden, het invoeren van een gebruiksverplichting van gebouwen in de open ruimte en het afbreken van ongebruikte zonevreemde constructies, zullen ertoe leiden dat de vraag naar woningen en bedrijvigheid in de steden en dorpskernen toeneemt. Om te vermijden dat de dorpskernen verder ‘verappartementiseren’ zonder enige meerwaarde voor de aanwezige publieke ruimte, moeten de steden als een volwaardig alternatief worden uitgebouwd. Gedaan daarom met de Vlaamse kneuterigheid in grootsteden zoals Antwerpen en Gent, waar het grootste deel van het woningaanbod nog steeds bestaat uit eengezinswoningen. Vijf bouwlagen zou het minimum moeten zijn, woontorens een vanzelfsprekendheid. Gekoppeld aan een publiek en semi-publiek groen programma, zal hier de grote slag gebeuren.

Conclusie

Natuurlijk vraagt dergelijk doortastend beleid politieke moed en zal het de samenleving en de regering geld kosten, maar het spaart op termijn heel wat duurdere tussenkomsten uit die nodig zullen zijn om het Vlaams ruimtelijk systeem in leven te houden. Als deze campagne net zoals de antirookcampagne ook twintig jaar neemt om ten volle door te werken, dan maakt de politieke ambitie van een betonstop in 2040 het nodig om vandaag te starten met ‘Kom op tegen verharding!’. En laat alstublieft het gat dat zogenaamd gaapt tussen de ‘betonstop’ en hoe de Vlaamse ‘Jannekes’ en ‘Miekes’ (dixit Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck) vandaag daadwerkelijk met de ruimte omgaan, niet verzinken in een verder ziekmakende empathie voor Vlamings vrijheid!

Referenties

Anoniem (2016). Adviesnota verhandelbare ontwikkelingsrechten. Departement Ruimte Vlaanderen, Brussel.

D’Alisa, G., Demaria, F. & Kallis, G. (red.) (2012). Ontgroei. ‘Degrowth’: een vocabulaire voor een nieuw tijdperk. Uitgeverij Jan Van Arkel, Utrecht.

Departement Ruimte Vlaanderen (2016). Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen. Departement Ruimte Vlaanderen, Brussel.

Desmet, A. (2017). BETONSTOP? Laat me lachen!, p. 143-152. In: Bouma, G. (red.). Gedeelde ruimte. Gebundelde papers en bijdragen Plandag 2017. Stichting Planologische Discussiedagen, Antwerpen.

Faludi, A. & Van der Valk, A. (1994). Rule and order. Dutch planning doctrine in the twentieth century. Springer International Publishing.

Harari, Y. (2012). Sapiens. Een kleine geschiedenis van de mensheid. Thomas Rap, Amsterdam.

- Janssen-Jansen, L., Spaans, M. & van der Veen, M. (eds.). New instruments in spatial planning. An international perspective on non-financial compensation. TU Delft-OTB, Delft.
- Leinfelder, H. (2017a). Geen omelet bakken zonder eieren te breken. Bijdrage op blog 'Festival van de architectuur 2017'. Vlaams architectuurinstituut, Antwerpen. Geraadpleegd op 27 juni 2017: <https://festivalvandearchitectuur.be/geen-omelet-bakken-zonder-eieren-breken-hans-leinfelder/>,
- Leinfelder, H. (2017). W moeten meer doen dan enkel zure oprispingen van de 'grande bouffe' van Vlaamse open ruimte tegengaan. Knack.be-vrije tribune, 3 september 2017. Geraadpleegd op 3 september 2017: <http://www.knack.be/nieuws/belgie/we-moeten-meer-doen-dan-enkel-zure-oprispingen-van-de-grande-bouffe-van-vlaamse-open-ruimte-tegengaan/article-opinion-895631.html>,
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. & Behrens III, W. (1972). The limits to growth. Potomac Associates, Washington.
- Raworth, K. (2017). Donut economie. In zeven stappen naar een economie voor de 21ste eeuw. Nieuw Amsterdam, Amsterdam.
- Universele Commissie voor Milieu en Ontwikkeling (1989). Onze aarde morgen. Bruntland-rapport. Lannoo, Tiel.